

อนัมนิกาย: มหายานที่ฟื้นคืน

The Anam Nikaya: Mahayana Resurrection

¹พระศราวุธ จันทะ, ²พระมหาภูมิพัฒน์ คำมี, ³พระสมชาย ถินถาวร และ ⁴พระมหาชนะชัย แซ่อึ้ง

¹Phra Sarawut Jantana, ²Phramaha Phumiphat Commee, ³Phra Somchai Thinthaworn
and ⁴Phramaha Chanachai Sae-oueng

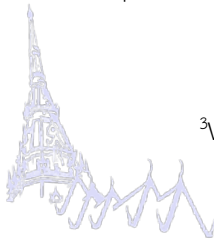
¹วัดอุภัยภาติการาม (เข้าปอกง) คณะสงฆ์อนัมนิกายแห่งประเทศไทย, ²วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์, ³วัดประเวศวัฒนธรรม,

⁴วัดทองนพคุณ, สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

¹Wat Upaipatikaram (Sampokong), Anam Nikaya of Thailand, ²Wat Pitulathirajarungsarit,

³Wat Prawetwatthanaram, ⁴Wat Thongnoppakhun, National Office of Buddhism, Thailand

sarawut.jan52011@gmail.com.

Received December 7, 2022; Revised December 19, 2022; Accepted December 25, 2022

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนามหายานเป็นพระพุทธศาสนาที่มีความเก่าแก่คู่กับแผ่นดินสุวรรณภูมิมาช้านาน ซึ่งได้รับความนิยม และเจริญรุ่งเรืองอย่างมากในพุทธศตวรรษที่ 12-18 โดยได้มีการสร้างศาสนสถาน หรือ ศาสนวัตถุขึ้นมามากมาย รวมถึงจารึกโบราณต่าง ๆ ยังได้กล่าวถึงการมีอยู่ของพระสงฆ์ในพุทธศาสนามหายาน ผู้ซึ่งทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนา แต่ทว่าพระพุทธศาสนามหายานกลับได้รับความนิยมลดลงและถดถอย เป็นอย่างมากในราชอาณาจักรสุโขทัย และอยุธยา อันเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนามหายานเกือบสูญหายไปจาก ดินแดนสุวรรณภูมินานนับหลายร้อยปี ต่อมาจึงได้มีการบันทึกถึงการกลับเข้ามาอีกครั้งของพระพุทธศาสนา มหายาน โดยการนำของเชื้อพระวงศ์เวียงจันทน์ที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในสมัยกรุงธนบุรี และ กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งได้มีการนิมนต์พระภิกษุในพระพุทธศาสนามหายานเข้ามาด้วย ในภายหลัง พระพุทธศาสนามหายานจึงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายอีกครั้งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จนได้มีการสถาปนาคณะสงฆ์มหายานให้เป็นคณะสงฆ์หนึ่งใน พระพุทธศาสนาของราชอาณาจักรสยามในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และมีการพระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ฝ่ายมหายานอีกด้วย ส่งผลให้ พระพุทธศาสนามหายานกลับมีความเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งในจวบจนปัจจุบัน

คำสำคัญ: อนัมนิกาย; มหายาน; ฟื้นคืน

Abstract

Mahayana Buddhism is an ancient Buddhism that has been associated with the Suvarnabhumi Land for a long time that is popular and prospered greatly in the 12th-18th

centuries, with the construction of religious places or many religious objects including various ancient inscriptions also mention the existence of monks in Mahayana Buddhism who acts as a propagator of Buddhism. However, Mahayana Buddhism became less popular and regressed greatly in the Sukhothai and Ayutthaya kingdoms, which caused Mahayana Buddhism to almost disappear from Suvarnabhumi for hundreds of years. Later, there was a recording of the return of Mahayana Buddhism by the introduction of the Vietnamese royal family who immigrated to rely on His Majesty King Bhumibol Adulyadej during the Thon Buri and Rattanakosin period which has also invited monks in Mahayana Buddhism. Later, Mahayana Buddhism became widely popular again during the reign of King Mongkut, Rama 4 of Rattanakosin until the establishment of the Mahayana Sangha in Buddhism of the Kingdom of Siam during the reign of King Chulalongkorn, King Rama V of Rattanakosin and there is also an ecclesiastical title given to Mahayana monks. As a result, Mahayana Buddhism has prospered again until now.

Keywords: Anam Nikaya; Mahayana; Resurrection

บทนำ

พระพุทธศาสนาหายาน คือ หนึ่งในสองนิกายใหญ่ของพระพุทธศาสนา คือ เถรวาท และมหายาน โดยแต่ละนิกายนั้นได้มีการเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ โดยเฉพาะในแถบสุวรรณภูมิ หรือพื้นที่ประเทศไทย และประเทศเพื่อนบ้านในปัจจุบัน ซึ่งในช่วงแรกวัฒนธรรมแถบนี้มีการนับถือศาสนาที่มาจากประเทศอินเดีย โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาหายานและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ในอาณาจักรที่มีระบอบกษัตริย์ มีการนับถือกษัตริย์ในรัฐของตนเป็นดังสมมติเทพ ศาสนาหลักที่เผยแพร่แนวคิดเหล่านี้ คือ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นอกจากนี้ยังมีการนับถือกษัตริย์ของตนเป็นดังพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้า คือ พระพุทธศาสนาหายาน แต่ทว่าด้วยวันเวลาที่ผ่านไปเนิ่นนานและปัญหาทางการเมืองในอดีตนั้น ส่งผลให้พระพุทธศาสนาหายานได้สูญหายไปจากประเทศไทย จนได้มีการรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ในช่วง 100 กว่าปีที่ผ่านมา จึงทำให้มีคนไทยหลายคนมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนไปว่าพระพุทธศาสนาหายานนั้นคือพระพุทธศาสนา นิกายใหม่ที่เข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทยในช่วงไม่นานมานี้ บทความนี้จึงต้องการนำเสนอข้อมูลเพื่อแก้ไขความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปให้ถูกต้อง โดยการนำเสนอความเป็นมาของพระพุทธศาสนาหายานที่รุ่งเรืองในอดีต พระพุทธศาสนาหายานที่เกือบสูญหาย และพระพุทธศาสนาที่ฟื้นคืน

มหายานในกาลก่อน

พระพุทธศาสนาหายาน คือ นิกายหนึ่งในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความเก่าแก่ยาวนานมาหลายพันปี โดยสิ่งที่ส่งผลให้พระพุทธศาสนาต้องแบ่งเป็น 2 นิกายใหญ่ คือ เถรวาท และมหายาน

สืบเนื่องมาจากในสมัยหลังพุทธปรินิพพาน 3 เดือนได้มีการสังคายนาเกิดขึ้น โดยพระอรหันต์จำนวน 500 รูป นำโดยพระมหากัสสปะ พระอานนท์ และพระอุบาลี ๓ ท่าน ถ้าตัดบรรณคฤหา แต่ทว่าก็มีพระอรหันต์ที่ทำการสังคายนานั้นเป็นเพียงพระอรหันต์ส่วนหนึ่งเท่านั้น ยังขาดพระอรหันต์อีกส่วนที่ตามมาในภายหลัง และถึงในช่วงที่พระอรหันต์กลุ่มแรกทำการสังคายนาเสร็จแล้ว จึงส่งผลให้กลุ่มพระอรหันต์ที่ตามมาในภายหลังมีมติไม่ยอมรับในการสังคายนานั้น และแยกตัวออกมาทำการสังคายนาต่างหาก กลุ่มพระอรหันต์ดังกล่าวคือกลุ่มที่เรียกว่า “มหาสังฆิกะ” (พระมหาอานนท์ อานนโท, 2563) ซึ่งภายหลังพระพุทธศาสนาได้แตกเป็นนิกายต่าง ๆ ขึ้นมามากมาย และพัฒนาต่อจนมาเป็นนิกายมหายานในที่สุด

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในในช่วงแรกได้มีการเผยแผ่ในดินแดนทางตอนเหนือของชมพูทวีปของประเทศอินเดีย ซึ่งมีการแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และได้มีการสร้างแนวคิดขึ้นมามากมายเช่น ตรีกาย นอกจากนี้ยังมีแนวคิดเรื่องมหาปณิธานของพระโพธิสัตว์ ที่เป็นหลักคำสอนที่สำคัญที่ส่งผลให้พุทธบริษัท 4 ผู้เลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนาสามารถปฏิบัติในการช่วยเหลือผู้ตกทุกข์ได้ยากจนกลายเป็นต้นแบบของมูลนิธิต่าง ๆ ในปัจจุบัน (มูลนิธิป่อเต็กตึ๊ง 110 ปี ความดีที่ยั่งยืน, 2565) และหลักธรรมที่สำคัญที่สุดคือหลักสัจจะที่สอนให้มนุษย์ทั้งหลายได้ปล่อยวาง หรือให้เห็นความว่างเปล่าของสิ่งต่าง ๆ ทั้งบาปบุญและความว่างจากความว่าง หรือการปล่อยวางจากการปล่อยวางในที่สุด หลังจากนั้นพระพุทธศาสนาสามารถได้เริ่มมีการเผยแผ่ไปยังประเทศต่าง ๆ ทั้งเนปาล จีน มองโกเลีย เวียดนาม รัสเซีย และสุวรรณภูมิหรือประเทศไทยในปัจจุบัน

พระพุทธศาสนานิกายมหายานได้เดินทางเข้ามาเผยแผ่ในผืนแผ่นดินสุวรรณภูมิครั้งแรกในช่วงศตวรรษที่ 12 หรือ พ.ศ.1200 โดยมีพระภิกษุมหายานได้เดินทางจากประเทศจีนเพื่อไปศึกษาพระพุทธศาสนาที่ประเทศอินเดีย โดยได้เดินทางผ่านดินแดนสุวรรณภูมิ และได้หยุดพักเพื่อเรียนภาษาสันสกฤตได้บันทึกเรื่องราวต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาในดินแดนนี้เอาไว้ไว้อย่างน่าสนใจ ซึ่งได้กล่าวถึงรัฐต่าง ๆ ในดินแดนสุวรรณภูมิสมัยนั้น เช่น ศรีเกษตร (พม่า) ทวารวดี (ภาคกลางของไทย) จามปา (เวียดนาม) มาลายู หรือประเทศไทยทางใต้บางส่วน ประเทศมาเลเซียและอื่น ๆ ล้วนศรัทธาในพระรัตนตรัย ส่วนใหญ่นับถือในพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท และมีบางส่วนนับถือพระพุทธศาสนาแบบมหายาน (พระมหาอานนท์ อานนโท, 2563) หลักฐานชิ้นสำคัญที่พบได้ในปัจจุบัน ได้แก่ พระบรมธาตุไชยา เจดีย์บุโรพุทโธ รูปหล่อสำริด พระอวโลกิเตศวรมหาโพธิสัตว์ รวมถึงพระบรมธาตุเจดีย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งในช่วงแรกสร้างมีศิลปะแบบเดียวกับพระบรมธาตุไชยา หรือศิลปะแบบมหายาน แต่ทว่าในภายหลังดินแดนบริเวณนี้มีความศรัทธาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทมากขึ้นจึงได้ก่อเจดีย์ศิลปะแบบเถรวาทระฆังคว่ำทับลงไปอีกชั้น (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2533)

ต่อมาในศตวรรษที่ 15 หรือ พ.ศ.1500 เป็นต้นมา พระพุทธศาสนาแบบมหายานได้รับความนิยมมากขึ้นจนมีการจัดบันทึกในจารึกศาลสูงสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ค้นพบที่โบราณสถานศาลสูง อำเภอมืองจังหวัดลพบุรี บันทึกเป็นภาษาขอม ซึ่งมีรายละเอียดที่กล่าวถึงพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาแบบมหายานและเถรวาทไว้ในกฎหมายที่เรียกว่า “สมาจารย์” คือการห้ามไม่ให้ผู้ใดผู้หนึ่งทำทราจารย์ ทำการบวชบาปส หรือพระภิกษุมหายาน สลวาระ เพื่อไม่ให้เขาสวดมนต์ถวายตบะแด่พระเจ้าสุริยวรมันในดโบนาวาส ให้จับผู้

ขึ้นศาลสภาเพื่อตัดสินโทษอย่างเคร่งที่สุด (ยอช เซเดส์, 2472) จากหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวจึงทำให้เห็นความนิยมในการนับถือพระพุทธศาสนาหายานในประวัติศาสตร์ที่อยู่บนผืนดินไทย หรือสุวรรณภูมิ ขณะนั้น และยังได้มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นไปอีกในศตวรรษถัดไป

ในศตวรรษที่ 16 หรือ พ.ศ.1600 เป็นต้นมาพระพุทธศาสนาหายานได้มีผู้นับถืออย่างแพร่หลาย นอกจากนั้นยังมีการอธิบายหลักคำสอนต่าง ๆ ที่สำคัญในการเผยแพร่อีกด้วยเช่น เรื่องพระพุทธเจ้าพระองค์ต่าง ๆ และพระโพธิสัตว์ที่เป็นความเชื่อในคติมหายาน สามารถค้นพบได้ในจารึกบ้านชะบัก หรือบ้านโคกสะแกราช อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ที่มีการบันทึกเป็นภาษาสันสกฤตอักษรขอมซึ่งสามารถถอดความบางตอนได้ถึงการนมัสการ หรือบูชาพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ พระพัชรสัทวะ ผู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ 6 ที่ประเสริฐสมบูรณ์ด้วยสัมโพธิสัตว์ (ชะเอม แก้วคล้าย และบุญเลิศ เสนานนท์, 2538) ข้อความดังกล่าวเป็นแนวคิดหรือความเชื่อในพระพุทธศาสนาหายานที่ได้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ในศตวรรษที่ 18 หรือ พ.ศ.1800 เป็นต้นมา ในรัชสมัยพระศรีชัยวรมัน ถือเป็นช่วงที่เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด ซึ่งมีการกล่าวถึงหลักความเชื่อเรื่องตรีกายที่เป็นหนึ่งในคำสอนที่สำคัญของพระพุทธศาสนาหายาน โดยการแบ่งพุทธะเป็น 3 กายด้วยกัน มีการจารึกลงในจารึกด้านประคำ ค้นพบที่ตำบลด้านประคำ อำเภอ นางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ โดยการกล่าวนมัสการบูชาพระพุทธเจ้าผู้มีนิรมานกาย ธรรมกาย และสมโภคกาย และยังมีการนมัสการถึงพระโฆษชัยคุรุไวฑูรยะ พระศรีสุรยไวโรจนจันทโรจิ และพระศรีจันทรไวโรจนโรหิณีสะ (ชะเอม แก้วคล้าย, 2529) ซึ่งทั้งหมดนี้คือความเชื่อของพระพุทธศาสนาหายานที่ถูกค้นพบในประเทศไทย นอกจากนั้นโบราณสถานแต่ละที่เองก็ยังเป็นหลักฐานที่สำคัญในการมีอยู่ของพระพุทธศาสนาหายานที่รุ่งเรืองในอดีต

พระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี สร้างในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สร้างขึ้นเพื่อสักการะพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ในความเชื่อฝ่ายมหายาน เช่น พระอาทิตย์พุทธะ พระมหาโรจนะ พระอวโลกิเตศวรมหาโพธิสัตว์ พระปรัชญาปารมิตาโพธิสัตว์ และพระนาคปรกหลายองค์ ที่ถูกบรรจุไว้ในพระปรางค์สามยอด แต่ทว่าหลังจากการล่มสลายของอาณาจักรขอม และพระพุทธศาสนาหายาน พระปรางค์สามยอดได้ถูกบูรณปฏิสังขรณ์ปรับเปลี่ยนให้เป็นพุทธสถานแบบเถรวาท ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หรือกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา (วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, 2565)

ปราสาทหินพนมรุ้ง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ ได้ถูกสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 พุทธศตวรรษที่ 15 เพื่อถวายพระอิศวร หรือพระศิวะ เทพในความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 รัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาหายานได้ทำการดัดแปลงเทวสถานดังกล่าวให้เป็นพุทธสถานหรือวัดมหายาน โดยมีหลักฐานที่สำคัญคือ บรรณาลัย ที่เป็นปราสาทที่สร้างด้วยหินทรายสีชมพูขนาดย่อมเพื่อเก็บรักษาคัมภีร์ทางศาสนา โดยเฉพาะคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาหายานที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงมีความเลื่อมใสศรัทธา (กรมศิลปากร, ม.ป.ป.)

ปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นปราสาทที่สร้างด้วยหินทรายที่สร้างขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และได้ถูกต่อเติมในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือราวพุทธศตวรรษที่ 18

ด้วยความพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์จึงได้ดัดแปลงให้เทวสถานดังกล่าวให้สามารถใช้ในพระพุทธศาสนาหายานได้ด้วย (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา, 2564) และนอกจากนั้นยังมีการสร้างโรคยาศาลาตามถนนสายต่าง ๆ ที่จะเดินทางจากนครวัดสู่ปราสาทหินต่าง ๆ ซึ่งสร้างไว้เป็นสถานพยาบาลแก่ผู้ที่สัญจรไปมา โดยสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งพระองค์ได้มีพระราชดำริเป็นจารึกภาษาขอมที่สามารถแปลความได้ว่า “โรคทางร่างกายของประชาชนนี้เป็นโรคทางใจที่เจ็บปวดยิ่ง เพราะว่าความทุกข์ของราษฎร แม้มิใช่ความทุกข์ของพระองค์ แต่เป็นทุกข์ของเจ้าเมือง” (ธนภัทร์ ลิมหัตสนัยกุล, 2564) การรักษาโรคสมัยนั้นใช้การรักษาโรคทางกายด้วยการใช้สมุนไพรเป็นหลัก ผสานกับการรักษาโรคทางใจด้วยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คือ พระโภษะยคุรุไวฑูรยประภาพุทเจ้า หรือที่เรียกว่าพระพุทธเจ้าหมอยา ที่คนไทยรู้จักในชื่อพระกริ่ง

จากข้อมูลดังกล่าวทำให้ทราบว่าพระพุทธศาสนาหายานได้มีการเผยแผ่อย่างแพร่หลายในพื้นที่สุวรรณภูมิ หรือประเทศไทยในปัจจุบันโดยได้มีการเริ่มเข้ามาในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12 นับถืออย่างแพร่หลายในพุทธศตวรรษที่ 15 และรุ่งเรืองเรื่อยมาจนถึงขีดสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งได้มีการจารึกและสร้างปราสาทสำคัญต่าง ๆ มากมายไว้เป็นหลักฐาน แต่ทว่าในช่วงเวลาถัดมาพระพุทธศาสนาหายานกลับไม่ได้รับความนิยมดังเดิม เนื่องด้วยข้ออ้างทางการเมืองที่เปลี่ยนไปเช่น สุโขทัย และอยุธยา ดังจะได้อธิบายไว้ในมหายานที่เลื่อนรางในหัวข้อถัดไป

3. มหายานที่เลื่อนราง

หลังจากพระพุทธศาสนาหายานได้รุ่งเรืองอย่างสุดขีดในสมัยอาณาจักรขอม โดยมีพระราชศรัทธาจากพระมหากษัตริย์ในสมัยนั้น ส่งผลให้พระพุทธศาสนาหายานมีความแพร่หลายเป็นอย่างมากในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยในปัจจุบัน แต่ทว่าหลังจากการปลดปล่อยตนเองจากอาณาจักรขอมของอาณาจักรสุโขทัยได้เริ่มขึ้นโดยพ่อขุนผาเมือง และพ่อขุนบางกลางหาวหรือพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยในขณะนั้น ในรัชสมัยดังกล่าวมีการปกครองในรูปแบบพ่อปกครองลูก (พิเศษเจียรนัยพงษ์, 2546) ซึ่งพระมหากษัตริย์มีสถานะเป็นพ่อ ต่างจากอดีตที่ยกสถานะกษัตริย์ให้เป็นสมมติเทพหรือพระโพธิสัตว์ และพระพุทธเจ้า

ในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระมหากษัตริย์สุโขทัยพระองค์ที่ 3 ครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ.1822-1842 พระองค์ได้มีความเลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท โดยนิมนต์พระเถระจากนครศรีธรรมราชให้มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสุโขทัย ซึ่งในสมัยนั้นพระพุทธศาสนาในนครศรีธรรมราชได้รับการเผยแผ่มาจากศรีลังกา เมื่อได้นิมนต์พระเถระจากนครศรีธรรมราชแล้วจึงได้ทำการเชื่อมสัมพันธไมตรีกับประเทศศรีลังกาด้วย และนอกจากนั้นยังได้ส่งสาส์นให้ทูตถือไปขอพระราชทานพระพุทธสิหิงค์มาประดิษฐานเป็นมิ่งขวัญคู่บ้านคู่เมืองสืบไป (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2559) หลังจากพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทจากลังกาได้รับความนิยมมากขึ้น แต่ทว่าพระพุทธศาสนาหายานกลับได้รับความนิยมลดลง

จนมาถึงในสมัยกรุงศรีอยุธยาเรืองอำนาจ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ล้วนมีพระราชศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาเถรวาท พระพุทธศาสนาแบบมหายานยังไม่ได้ได้รับความนิยมอย่างเช่นเคย ที่น่าสังเกตคือในสมัยอยุธยาได้ทำการค้าขายกับชาวจีน และมีชาวจีนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมากขึ้น ในสมัยนั้นคนจีนส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาแบบมหายาน และลัทธิขงจื้อควบคู่กัน แต่ทว่ากลับไม่พบหลักฐานการสร้างวัด และพระสงฆ์แบบมหายาน จึงเข้าใจว่าชาวจีนในไทยสมัยนั้นใช้ศาลเจ้าประกอบพิธีในรูปแบบลัทธิขงจื้อ และใช้วัดเถรวาทในการประกอบพิธีแบบพระพุทธศาสนาแบบมหายาน (บัณฑิตน้อย, 2564)

นอกจากนั้นยังมีหลักฐานในการแผ่ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาแบบมหายานในบันทึกต่าง ๆ โดยที่ไม่ได้สูญหายแต่อย่างใด แม้จะมีการนับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทแล้วก็ตาม เช่น การยกย่องสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระพุทธเจ้าโดยการเรียกพระบัญชาจากสมเด็จพระสังฆราชว่าเป็นพุทธฎีกา เช่น จารึกในวัดป่าแดงได้มีการบันทึกไว้ว่า “สารนี้พระบรมครูตีโลกติลกตรนตสีลคนธรรวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสวามีเจ้า มีพุทธฎีกาดังนี้.....” (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2543) นอกจากนั้นการยกย่องพระมหากษัตริย์เป็นพระพุทธเจ้าก็ถือเป็นความเชื่อในทางพระพุทธศาสนาแบบมหายานเช่นกัน ดังเช่นการเฉลิมพระนามหรือตำแหน่งพระราชโอรสองค์โตของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาเป็น “หน่อพุทธางกูร” หรือบุตรของพระพุทธเจ้า และการใช้คำราชาศัพท์ในบางครั้ง ใช้คำว่า “นฤพาน” แทนคำว่า “สวรรคต”

จากหลักฐานที่กล่าวมาจึงทำให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาแบบมหายานนั้นได้รับความนิยมตั้งแต่ก่อนมาเนื่องจากพระมหากษัตริย์ในสมัยดังกล่าวมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเถรวาท และนอกจากนั้นยังไม่ได้มีการบันทึกถึงการประกอบพิธี และได้มีการกล่าวถึงพระสงฆ์แบบพระพุทธศาสนาแบบมหายานไว้แต่อย่างใด แต่ทว่าในการเลื่อมใสศรัทธานั้นไม่ได้ถึงขั้นสูญหายไป เนื่องจากยังสามารถพบเห็นความเชื่อในรูปแบบพระพุทธศาสนาแบบมหายานที่ยังแฝงอยู่ในเอกสารต่าง ๆ จึงสามารถกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาแบบมหายานในสมัยดังกล่าวยังคงอยู่ในลักษณะเลือนราง และในยุคสมัยถัดมาจึงได้มีหลักฐานเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น และเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงปัจจุบัน ดังจะได้กล่าวไว้ในหัวข้อมหายานที่กลับมา

มหายานที่กลับมา

ในยุคกรุงธนบุรีหรือรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ประเทศเวียดนามหรือญวนในขณะนั้นได้เกิดกบฏขึ้น และกลุ่มกบฏสามารถเอาชนะเข้ายึดเมืองหลวงได้ ส่งผลให้มีพระบรมวงศานุวงศ์จำนวนหนึ่งนำโดย “องเชียงซุน” ได้พาราษฎรบางส่วนอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงได้พระราชทานบ้านเรือนนอกพระนครฝั่งตะวันออก บริเวณถนนพารุทในปัจจุบันให้อยู่อาศัย (พลอยชมพู ยามะเพวัน, 2565) ซึ่งในการอพยพเข้ามาในครั้งนี้ได้นำมนต์พระสงฆ์ในนิกายมหายานเข้ามาด้วย และได้สร้างสถานที่ปฏิบัติสมณธรรมให้จำพรรษา 2 แห่งด้วยกัน คือ ไท่คั่นอาม และกามโล่อาม ภายหลังได้รับพระราชทานนามและตั้งเป็นวัดขึ้น โดยไท่คั่นอามได้รับพระราชทานนามว่า วัดมงคลสมาคม และได้ทำผาติกรรมจากบ้านญวน ซึ่งเป็นแนวที่จะตัดถนนพารุทย้ายไปอยู่ที่ริมถนนแปลงนาม ขอยแปลงนามในเยาวราช ส่วนกามโล่อามได้รับพระราชทานนามว่า วัดทิพย์วารีวิหาร ตั้งอยู่ในตลาดบ้านหม้อในปัจจุบัน จึงนับเป็นครั้งแรกที่มีการบันทึกถึงการมีอยู่ของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาแบบมหายาน ซึ่งเป็นพระสงฆ์จาก

ประเทศเวียดนาม และหลังจากนั้นได้มีการสร้างสถานที่ปฏิบัติสมณธรรมของพระภิกษุมหายานเพิ่มขึ้นในยุคต่อมา

ยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ได้มีพระบรมวงศานุวงศ์ของเวียดนามหรือญวนได้เสด็จลี้ภัยมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอีกพระองค์หนึ่ง มีพระนามว่า “องเชียงสือ” โดยรัชกาลที่ 1 ได้พระราชทานที่ดินให้ตั้งบ้านเรือนขึ้น และในการเสด็จลี้ภัยครั้งนั้นได้มีพระภิกษุได้ตามเสด็จเข้ามาด้วย จึงได้สร้างสถานปฏิบัติสมณธรรมสำหรับพระภิกษุดังกล่าวขึ้นที่แขวงตลาดน้อย เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร ชื่อ “คั่นเชียงอาม” (องสมุห์ณัฐกิจ เพื่อกยื้อ และคณะ, 2565) ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวาวงษ์ พงษ์อิศรภักษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร (ภายหลังทรงพระบรมราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา-มงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ในรัชกาลต่อมา) ได้ผนวชเป็นพระภิกษุโดยมีพระนามฉายาว่า วชิรญาณภิกษุ ทรงมีพระหฤทัยฝักใฝ่ในการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทรงนิมนต์พระภิกษุในนิายมหายานเข้าไปเฝ้าเพื่อถวายนวสัณหาเรื่องวินัย พระภิกษุในครั้งนั้นนามว่า “องเจินฮึง” และพระอนุจรจำนวนหนึ่ง ได้เดินทางเข้าไปเฝ้าเพื่อถวายนวสัณหาจนเป็นที่เจริญพระหฤทัย (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, 2469)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดผ้าพระกฐิน ณ วัดมหาพฤฒาราม ในปี พ.ศ.2408 (วัดมหาพฤฒาราม, 2511) ขณะเสด็จกลับผ่านทางถนนเจริญกรุงทรงได้ยินเสียงกลอง ระฆัง จากคั่นเชียงอาม พระองค์จึงได้เสด็จทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุมหายานคอยรอรับเสด็จอยู่ ทรงจำได้ว่าเป็นองเจินฮึงผู้เคยถวายนวสัณหาเรื่องวินัยพระสงฆ์มหายานเมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ จึงได้มีพระราชปฏิสันถาร และมีพระราชกระแสรับสั่งในการสร้างวัดให้ใหม่โดยให้พระยาราชรองเมือง (เนียม) เป็นผู้ดำเนินการทั้งซื้อที่เพิ่มและก่อสร้างจนแล้วเสร็จในบางส่วน และมีพระราชประสงค์ต้องการสร้างต่อให้แล้วเสร็จแต่ทว่าพระองค์ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อนการก่อสร้างจึงได้ยุติลง (วัดอุภัยราชบำรุง, 2543)

ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 มีพระราชหฤทัยในการบำรุงพระพุทธศาสนาในทุกนิายดังพระบรมชนกนาถ ดังมีพระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพไว้ใน “พุทธเจดีย์สยาม” มีใจความว่าพระพุทธศาสนาในสยาม (ประเทศไทยในปัจจุบัน) บางที่จะสูญหายไปตั้งแต่สมัยสุโขทัย และได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื่องจากมีชาวญวนที่นับถือพระพุทธศาสนาในนิกายมหายานได้อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารถึงหลายครั้ง ตั้งแต่ต้องเชียงซุนได้อพยพมาในสมัยกรุงธนบุรี อดเชียงสือได้อพยพมาอีกครั้งในรัชกาลที่ 1 และที่พระยาบดินทรเดชาได้กวาดต้อนมาในรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งอานามสยามยุทธอีกครั้งหนึ่ง ได้มีพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาในนิกายมหายานมาด้วยทุกครั้ง แต่ไม่ได้รับการยกย่องจากรัฐบาล จนในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงผนวชอยู่ได้มีความคุ้นเคยกับพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาในนิกายมหายานนามว่า องเจินฮึง และได้มีการนิมนต์พระสงฆ์ดังกล่าวทำพิธีก่อกองคัลลวอยู่บ่อยครั้ง และทำนุบำรุงพระญวนต่อมา จึงควรนับว่าการบำรุงพระพุทธศาสนาในนิกายมหายานให้กลับมาในสยามในรัชกาลที่ 4 (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, 2469)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จึงมีพระราชกระแสรับสั่งให้ พระยาโชฎีก ราชเศรษฐี (พุก) สร้างวัดจนแล้วเสร็จ ในปี พ.ศ.2420 รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จไปในการฉลองวัด พระราชทานนาม วัดว่า วัดอุภัยราชบำรุง ซึ่งมีความหมายว่า “วัดที่มีพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ทรงอุปถัมภ์ให้เจริญ” ทรงพระราชทานสมณศักดิ์แก่เงินฮ้างในราชทินนามว่า “พระครูคณานัมสมณาจารย์” ซึ่งนับว่า เป็นการพระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์มหานิกายเป็นครั้งแรก ทรงสถาปนาคณะสงฆ์อนัมนิกายขึ้นเป็นคณะสงฆ์ มหานิกายคณะแรกในประเทศไทย และทรงปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ทรงเพาะจากเมล็ดที่ได้มาจากเมือง พุทธคยาไว้หน้าวัดอีกด้วย (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 15, รศ.1239, หน้า 8) ปัจจุบันต้นพระศรีมหาโพธิ์ดังกล่าว ได้เติบโต และแผ่กิ่งก้านสาขาเป็นร่มเงาในวัดอุภัยราชบำรุงมาจนถึงปัจจุบัน

หลังจากนั้นพระพุทธานุภาพของพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์แห่งราชวงศ์จักรี ได้ทรงพระราชทานแก่คณะสงฆ์ อนัมนิกายจนได้มีรูปแบบการปกครอง การยอมรับนับถือ และการรับรองจากคณะรัฐบาล ซึ่งหากมีการตรา พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ครั้งใดย่อมมีการกล่าวถึง “คณะสงฆ์อื่น” ซึ่งหมายถึง “บรรพชิตจีนิกาย” และ “อนัมนิกาย” ทุกครั้ง (พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ.2535) โดยการปกครองคณะสงฆ์นั้นได้มีการปกครองโดยขึ้นตรงกับพระบัญชาของสมเด็จพระสังฆราช และมีตำแหน่งคณะปกครองดังนี้คือ เจ้าคณะใหญ่ รองเจ้าคณะใหญ่ ผู้ช่วยเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายขวา ผู้ช่วยเจ้า คณะใหญ่ฝ่ายซ้าย ปลัดขวา ปลัดซ้าย รองปลัดขวา รองปลัดซ้าย ผู้ช่วยปลัดขวา ผู้ช่วยปลัดซ้าย เจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส ผู้ช่วยเจ้าอาวาส และนอกจากนั้นยังได้มีการพระราชทานสมณศักดิ์ประจำตำแหน่งต่าง ๆ ตั้งแต่ อดีต ซึ่งในครั้งแรกได้มีการพระราชทานในระดับพระครูสัญญาบัตร เรื่อยมาจนมีพระราชาคณะในจนปัจจุบัน ซึ่งมีสมณศักดิ์สูงสุดถึงพระราชาคณะเทียบชั้นธรรมพิเศษดังมีรายละเอียดดังนี้

เจ้าคณะใหญ่อนัมนิกาย มีสมณศักดิ์ พระราชาคณะเทียบชั้นธรรมพิเศษ คือ พระมหาคณานัมธรรม ปัญญาธำมตร พุทธบริษัทอนัมนิกาย นิตยอนัมนิปรียัติโกศล วิมลธรรมานุศาสตร์ มหาคณิสร์บรมนริศรานุวัตร

รองเจ้าคณะใหญ่อนัมนิกาย มีสมณศักดิ์ พระราชาคณะเทียบชั้นเทพ คือ พระคณานัมธรรมเมธา จารย์ บริหารพุทธบริษัทอนัมนิกาย วิเทศธรรมประชา บรมนริศรานุวัตร

ผู้ช่วยเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายขวา มีสมณศักดิ์ พระราชาคณะเทียบชั้นราช คือ พระคณานัมธรรมวิธานา จารย์ ไพศาลทักษิณคณิสสร ศาสนภารธุราทร

ผู้ช่วยเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายซ้าย มีสมณศักดิ์ พระราชาคณะเทียบชั้นราช คือ พระคณานัมธรรมวุฒา จารย์ อนันบริหารอุตรเขต นิตยธรรมานุสิฐ

ปลัดขวา มีสมณศักดิ์ พระราชาคณะเทียบชั้นสามัญ คือ พระสมณานัมธีราจารย์

ปลัดซ้าย มีสมณศักดิ์ พระราชาคณะเทียบชั้นสามัญ คือ พระบริหารอนัมนิพต

รองปลัดขวา มีสมณศักดิ์ พระครูสัญญาบัตร คือ องสภามณูรุต

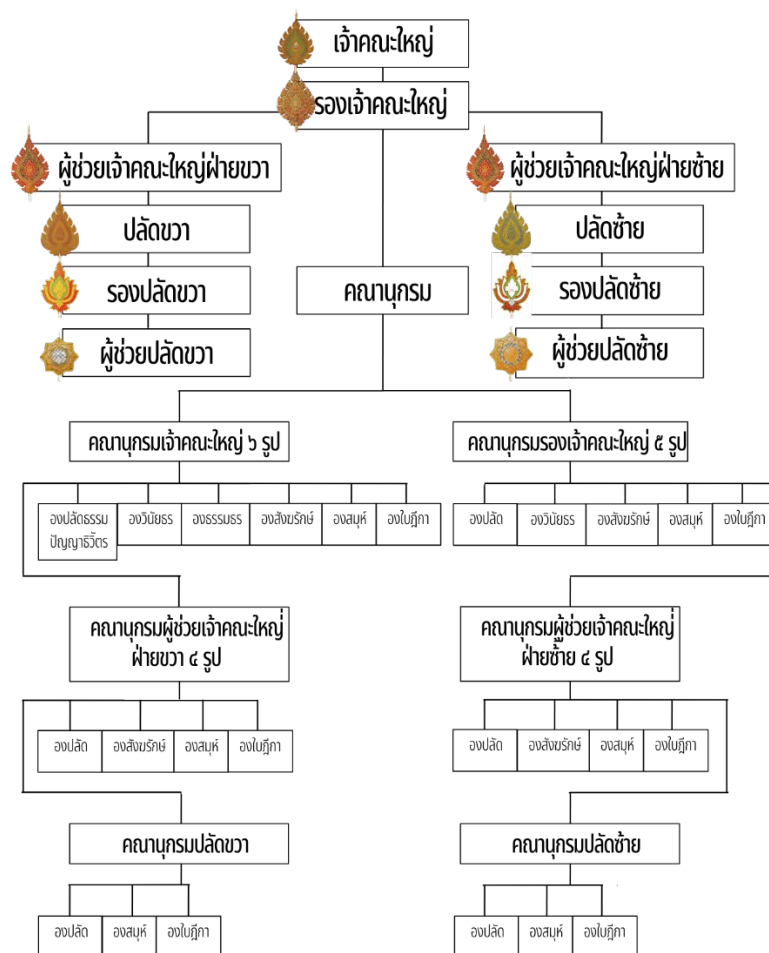
รองปลัดซ้าย มีสมณศักดิ์ พระครูสัญญาบัตร คือ องสุตบพวร

ผู้ช่วยปลัดขวา มีสมณศักดิ์ พระครูสัญญาบัตร คือ องสรพจนสุนทร

ผู้ช่วยปลัดซ้าย มีสมณศักดิ์ พระครูสัญญาบัตร คือ องพจนกรโกศล

นอกจากนี้ยังมีสมณศักดิ์ พระครูสัญญาบัตร อีก 4 ตำแหน่งคือ องอนนตสรภัญญ์ องอนันตสรนาท องสรภานอนันมพจน์ องสุตบพอนันมบริหาร (วัดอุภัยราชบำรุง, 2543) และยังมีพระคณานุกรมในพระราชคณะต่าง ๆ อีก เหมือนกับพระราชคณะเถรวาท อาทิ พระราชคณะเทียบชั้นธรรมพิเศษ พระมหาคณานันมธรรม ปัญญาธิวัตร มีคณานุกรม 6 รูป คือ องปลัดธรรมปัญญาธิวัตร องวินัยธร องธรรมธร องสังฆรักษ์ องสมุห์ องใบฎีกา พระราชคณะเทียบชั้นเทพ พระคณานันมธรรมเมธาจารย์ มีคณานุกรม 5 รูป คือ องปลัด องวินัยธร องสังฆรักษ์ องสมุห์ องใบฎีกา พระราชคณะเทียบชั้นราช พระคณานันมธรรมวิธานาจารย์ และพระคณานันมธรรมวุฒาจารย์ แต่ละรูปมีคณานุกรม 4 รูป คือ องปลัด องสังฆรักษ์ องสมุห์ องใบฎีกา พระราชเทียบชั้นสามัญ พระสมณานันมธีราจารย์ และพระบริหารอนันมพรต แต่ละรูปมีคณานุกรม 3 รูป คือ องปลัด องสมุห์ องใบฎีกา ดังมีผังการปกครองดังนี้

ภาพที่ 1 ผังการปกครองในคณะสงฆ์อนันมิกาย

ดังที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนานิกายมหายานสมเป็นยุคสมัยที่เรียกว่ามหายานที่กลับมา จากพระราชศรัทธาที่มีต่อพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ไทยในราชวงศ์จักรี ต่อการเข้ามาของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาจากประเทศเวียดนาม ที่มีการประกอบศาสนกิจด้วยความอดุสหาะ และความเชี่ยวชาญในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ล้วนเป็นการฉลองพระราชศรัทธาแห่งพระราชสมภารเจ้า จึงทำให้พระพุทธศาสนาหายานได้ฟื้นคืนอีกครั้งในสุวรรณภูมิหรือประเทศไทย ดังความ

ตอนหนึ่งในคำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 2467) ว่า

๑ วัดวาทรงก่อสร้าง	การบุญ
จตุปัจจัยเกื้อหนุน	ใช้น้อย
ประกอบกิจการบุญ	สมณะ พราหมณ์นา
จนพระญวนเรียบร้อย	ฉลาดแล้วอุปถัมภ์ ฯ

สรุป

พระพุทธศาสนาหายานเป็นพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่คู่กับแผ่นดินสุวรรณภูมิหรือประเทศไทยมาอย่างช้านานนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เรื่อยมาจนถึงความเจริญรุ่งเรืองอย่างขีดสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-18 อันเป็นยุคสมัยที่ราชอาณาจักรขอมเรืองอำนาจ ได้มีการสร้างพุทธสถานต่าง ๆ ไว้มากมายและมีการกล่าวถึงพระสงฆ์หรือพระภิกษุในทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างชัดเจน เมื่อเข้าสู่สมัยราชอาณาจักรกรุงสุโขทัย และราชอาณาจักรอยุธยา พระพุทธศาสนาหายานจึงได้เสื่อมความนิยมลงจนเกือบเลือนหายไปจากหน้าประวัติศาสตร์ แต่ทว่าความเชื่อต่าง ๆ ในรูปแบบของพระพุทธศาสนาหายานก็ยังได้รับการสืบทอด ตลอดจนถึงมีการอพยพลี้ภัยเข้ามาของผู้คนจากประเทศจีน ที่ส่วนใหญ่มีความเชื่อในรูปแบบของพระพุทธศาสนาหายานกับลัทธิขงจื๊อจึงได้มีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ขึ้น แต่ทว่าไม่พบการมีอยู่ของพระสงฆ์หายานที่มีหน้าที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา จึงกล่าวได้ว่าในสมัยดังกล่าวมีพระพุทธศาสนาหายานอยู่บ้างแต่มีอยู่ในรูปแบบที่เลือนราง และได้มีความนิยมขึ้นมาอีกครั้งด้วยพระมหากษัตริย์ไทยในราชวงศ์จักรี ซึ่งมีพระราชศรัทธาเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาหายานขึ้นมาอีกครั้งในคณะสงฆ์อนัมนิกาย ดังนั้นการกล่าวว่าพระพุทธศาสนาหายานเป็นนิกายใหม่ที่เผยแผ่เข้ามาในไทยได้เพียงร้อยกว่าปีนั้นจึงเป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เนื่องจากมีปรากฏหลักฐานที่ได้มีการค้นพบอยู่มากมาย ทั้งจารึก พุทธสถาน หลักความเชื่อหรือหลักคำสอนที่แฝงอยู่ เป็นต้น ความรุ่งเรืองจึงกลับมาอีกครั้งในสมัยปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (ม.ป.ป.). *อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง*. สืบค้นเมื่อ 5 ธันวาคม 2565, จาก <http://virtualhistoricalpark.finearts.go.th/phanomrung/index.php/th/about-us.html>.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (ม.ป.ป.). *กฎกระทรวง ฉบับที่ 4 พ.ศ. 2536*. ม.ป.ท.
- ชะเอม แก้วคล้าย และบุญเลิศ เสนานนท์. (2538). *จารึกบ้านโคกสะแกราช*, ศิลปากร. 36(6), 109-122.
- ชะเอม แก้วคล้าย. (2529). *จารึกด้านประจำ*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ธนภัทร์ ลิ้มหัตถ์กุล. (29 กรกฎาคม 2564). *อโรคยาสา*. สืบค้นเมื่อ 5 ธันวาคม 2565, จาก <https://readthecloud.co/arokaya-sala/>

บัณฑิตน้อย. (19 กันยายน 2564). *พุทธศาสนายานในประเทศไทย*. สืบค้นเมื่อ 5 ธันวาคม 2565, จาก <https://www.mcutoday.com/read-blog/29>.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ. (2469). *ตำนานพุทธเจดีย์สยาม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระมหาอานนท์ อานนโท. (2563). *เอกสารประกอบการสอน วิชาพระพุทธศาสนายาน*.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ.2535. (2535, 4 เมษายน). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 109 ตอนที่ 16, หน้า 5-11.

พลอยชมพู ยามะเพวัน. (2565). *อนันนิกายในสยาม*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

พิริยะ ไกรฤกษ์. (2533). *ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2546). *การเมืองในประวัติศาสตร์ยุคสุโขทัย-อยุธยา พระมหาธรรมราชา กษัตริราช*. กรุงเทพฯ: มติชน.

มูลนิธิอ้าวเคียวป่อเต็กตึ้ง. (2565). *ป่อเต็กตึ้ง 110 ปีความดีที่ยั่งยืน*. นครปฐม: รุ่งศิลป์การพิมพ์.

ยอช เซเดส์. (2472). *ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 จารึกกรุงเทพมหานคร เมืองละโว้ แลเมืองประเทศราชชั้น* *แก้กรุงศรีชัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

วัดมหาพฤฒาราม. (2511). *ประวัติวัดมหาพฤฒาราม*. กรุงเทพฯ: ประชุมช่าง.

วัดอุภัยราชบำรุง. (2543). *อุภัยฉลอง 2543*. กรุงเทพฯ: ประชาชน.

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. (2 พฤษภาคม 2565). *พระปรารักษ์สามยอด*. สืบค้นเมื่อ 5 ธันวาคม 2565, จาก <https://th.wikipedia.org/wiki/พระปรารักษ์สามยอด>.

ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (2 สิงหาคม 2559). *‘มนังคศิลาบาตร’ หรือจะไม่ใช่ ‘มนโศศิลาอาสน์’ ?*. สืบค้นเมื่อ 5 ธันวาคม 2565, จาก https://www.matichonweekly.com/column/article_2003.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. (2467). *คำกลอนสรรเสริญพระบารมี* *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา. (19 ตุลาคม 2564). *ปราสาทหินพิมาย*. สืบค้นเมื่อ 5 ธันวาคม 2565, จาก https://www.m-culture.go.th/nakhonratchasima/ewt_news.php?nid=21&filename=index.

เสถียร โพธิ์นันทะ. (2543). *พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย.

องสมุห์ฉันทกิจ เพ็ญย้อย และคณะ. (2565). *อนุสรณ์พระมหาคณานัมมธรรมปัญญาธิวัตร (ถนอม เกียนถิกมหาเถระ)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.